

Шамшиева М.

ТОПОНИМДЕР ТАРЫХЫЙ-ЛИНГВИСТИКАНЫН НЕГИЗИ КАТАРЫНДА

Шамшиева М.

В КАЧЕСТВЕ ОСНОВЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ ТОПОНИМА

M. Shamshieva

AS THE BASIS OF HISTORICAL LINGUISTICS TOPONYMICS

УДК: 811.161

Макалада азыркы дүйнөлүк тил таануудагы эң негизги проблема болгон концептуалдык лингвистиканын негизи катарында каралуучу жер аталыштары тарыхый өнүгүүдөгү реалдуу чындык катары берилет. Ошондуктан топонимдердин стратиграфиясындагы жаңылануу элдин тарыхы менен эриш аркак өнүгүү менен биздин өлкөнүн территориялык калыптануу тарыхын чагылдырат. Ал эми Лейлек районунун топонимиясынын тарыхый лингвистикалык өзгөчөлүгү жана орус катмарынын изилдениши реалдуу чындыктын динамикалык эволюциясын таасын сыпаттаган лингвистикалык фактор экендиги аталган макалада өзөктүү маселе катарында каралмакчы.

Негизги сөздөр: коом, тарых, топоним, мыйзам, археологиялык эстеликтер.

Общезвестно, что основой современной концептуальной лингвистики остаются топонимы, как отражения реальной действительности в контексте исторического развития. Тем не менее, географические названия манифестируют формирование территориальной целостности нашей страны. Следовательно в данной статье историко-лингвистическая особенность славянского пласта лейлекской топонимии исследовалась как динамический фактор в отражении действительности в контексте формирования народа.

Ключевые слова: общество, история, топоним, закон, археологические памятники.

It is well-known that toponyms as reflections of reality in the context of historical development of the carrier remain fundamentals of modern conceptual linguistics.

Nevertheless, place names are demonstrated the formation of territorial integrity of our country.

Therefore in this article historical and linguistic peculiarity of Slavic layer of the Leilek region toponymy was investigated as a dynamic factor in reflection of reality in the context of formation of the people.

Key words: society, history, place names, law, archaeological sites.

Лейлек району - кыргыз элинин өткөндөгү турмушуна тиешелүү болгон тарыхый жана маданий байлыктарга мол аймактардан. Лейлек районунун топонимикасын изилдөө жана окуп үйрөнүү бир гана лингвистикалык проблемалар менен чектелбестен, кыргыз элинин жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн аймактык бүтүндүгүн сактоонун орчундуу маселеси да болуп саналат. Мына ушул сыяктуу, олуттуу талаптарды чечүүдө лингвистикалык иликтөөлөрдү жүргүзүү зарылчылыгын туудурууда. Албетте, топонимдердин такталышы, иретке салынышы кайсы бир деңгээлде биздин өлкөбүздүн коопсуздугун

сактоого жана тышкы саясатты рационалдуу жүргүзүүгө өбөлгө түзөт.

Тилдик өңүттөн, анын ичинде ономастикалык алкактан алып караганда, Лейлек жергесинин топонимикасы кыргыз тилинин ажырагыс бир бөлүгү болуу менен бирге, нечендеген кылымдардан бери жашап келген кыргыз тилинин өсүп-өнүгүү жолун, өзгөчөлүктөрүн, ономастикалык (анын ичинде топонимиясынын) мыйзам ченемдерин ачып көрсөтөт. Ушул жагдайдан ой жүгүрткөндө Лейлек топонимдеринин иликтениши жалпы эле кыргыз топонимдеринин табият-сырын терең таанып билүүгө салым кошо алат.

Бүгүнкү күндө коомдук өнүгүштүн натыйжасында жергиликтүү элдин жер-суу аттарын колдонуудагы максаттары өзгөрдү. Ага байланыштуу Кыргызстандын, анын ичинде Лейлектин да көптөгөн жерлеринин аттары унутулуп бара жатат.

Лейлек районунун тарыхы жана тилинин өзгөчөлүгү тарыхчылардын, географтардын жана тилчилердин көңүлүн өзүнө буруп келген. Лейлек жергесинен табылган археологиялык табылгаларларга карап, бул жердеги кыргыз уруулары байыртадан эле жашагандыгын ырастайт/1/.

А.Н.Бернштам Кожо-Бакырган өрөөнүнөн табылган археологиялык эстеликтерге жана адам сөөктөрүнө таянып, Лейлек районунун чөлкөмү биздин эрага чейинки 2-1 кылымдарда эле өздөштүрүлгөндүгүн далилдеген /2/. Ошондой эле белгилүү тарыхчылар В.П.Мокрынин жана В.М.Плоских Лейлек жергесинен табылган эстеликтер бул аймакта түпкүлүктүү жашоочулар кыргыз уруулары болгондугун белгилешкен/3/. Лейлек районунун жер-суу аттарын изилдөөдө бир канча катмарларга бөлүштүргөнбүз. Алар: байыркы түрк катмары, кыргыз катмары, иран катмары, араб катмары, монгол камары жана орус катмары.

Лейлек районунун топонимиясында орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн негизинде жаралган орус катмары салыштырмалуу жаңы катмар. Орус тилинен кабыл алынган топонимдер Совет бийлиги Лейлек жергесинде орногондон алда канча мурда тарала баштаган. Анткени Сүлүктү көмүр кенинин ачылышында орус капиталисттери өз капиталдарын Сүлүктү көмүр кенин ачууга 1868-жылдардан тартып жумшай башташкан. Ошол учурда орус жумушчуларынын Лейлек районунун чөлкөмүнө келүүсү менен алгачкы орус тилинде чечмеленүүчү топо-

нимдер пайда боло баштаган. Бүгүнкү күндө андай аталыштар тарыхый булак гана болуп саналат.

Орус улутундагы (орус тилиндеги) элдер бул аймакта аз жашаса да орус топонимикалык катмары ономастикалык аталыш катары өзүнчө чакан топту түзөт. Орус тилиндеги сөздөрдүн кыргызча адаптацияланган вариантынын негизинде түзүлгөн топонимдер бар. Маселен конкреттүү мисалдарга кайрылалы. Лейлек районунда “Калиса” деген топоним бар. Ал - Сүлүктү шаарына караштуу эл отурукташкан конуштун, поезд жол бекетинин аталышы. Айылда 100дөн ашуун кожолук жана орто мектеп бар. Аталган топоним орус тилиндеги «Кольцо» «шакек» сөзүнөн адаптацияланган варианты болуп саналат /4/. Бул жердин кольцо аталып калуусунун бирден-бир себеби Тажикстандын Пролетарск шаарынан Кыргызстандын Сүлүктү шаарына чейинки кууш темир жол, Кольцо айылына келгенде урчуктуу тоону бир айланып, андан кийин чоң тоону көздөй чыгып кеткендиктен, айыл XIX кылымдын башында Кольцо аталып калган. Бирок бул аталыш кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамына ылайык адаптацияланган. Ошондуктан азыркы мезгилдеги колдонулуп жүргөн топонимдин фонетикалык оболочкасы орус катмарынын тилдик өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилине анча адаптацияланбаган орус сөздөрүнөн түзүлгөн топонимдерге төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот. Алтын-Бешик тоо кыркаларынын орто ченинде тоону тешип, Төө жайлоого суу чарба жумуштарына пайдалануу үчүн өткөрүлгөн. Ошол себептен чакан жайыттын, өрөөндүн, кийинки кезде конуштун, жолдун аты «**Тунел**» деп аталып калгандыгын байкайбыз.

Тунел деген сөз көрүнүп тургандай тыбыштык жактан анча өзгөрүүгө учурабаган.

Кулунду айыл өкмөтүнө караштуу айдоо талаасынын аталышы «**Канал**» деп аталат. Талаанын аты Совет бийлигинин мезгилинде Кулунду өрөөнүнө суу чыгарылышына, канал казылышына XX кылымдын 60-жылдары казылган каналдын болушуна тыгыз байланыштуу деп ойлойбуз.

Орус эли менен болгон карым-катыштын негизинде коюлган топонимдер да бар. Маселен Кулунду айылөкмөтүнө караштуу эл отурукташкан конуштун, кыштактын, мектептин аталышы - **Ленин**. Айылдын Лейлек жергесине Совет бийлиги орногондон кийин Коммунисттик партиянын негиздөөчүлөрүнүн бири жана жетекчиси В.И.Лениндин урматына коюлган /5/. Азыркы күндө деле ушул аталыштар элге ономастикалык кызмат кылууда.

Иреттик сан атоочунун адаптацияга учураган вариантынын негизинде түзүлгөн топонимдер кездешет. Мисалы Сүлүктү шаарына караштуу эл отурукташкан ири конуштун, шаардын күн чыгыш жагынын аты **Восмой-Поле // Восмой** деп аталат. Топонимдин негизин орус тилиндеги Восьмое деген сөзүн түзөт. Ал эми экинчи компоненти поле «талаа» апеллативи (64,195) актуалдуу айтымда түшүрүлүп

айтылып эгерде топонимдин семантикалык формасында информациялык жетишсиздик пайда боло турган болсо, топонимдин маанисин толуктоо максатында эллипсиске учураган компоненти калыбына келтирилет, толукталат.

Фонетикалык формасы эки башка лингвистикалык түзүлүштүн, б.а., орус жана кыргыз тилдеринин карым-катышында фонетика-семантикалык жактан өзгөртүлүп түзүлгөн топонимдер.

Биздин талдоого алып жаткан “**Восмой**” топоформанты деле азыркы кыргыз тили үчүн түшүнүксүз бирдик, б.а., фонетикалык комплекс болуп саналат. Орус тилинен кирген восьмое иреттик сан атоочунун фонетикалык адаптацияланышы кыргыз тилинин фонетикалык мыйзам-ченемдерине ылайык жүргөн. Орус тилиндеги сөз башындагы [в] тыбышынын кыргыз тилиндеги [б] үнсүз тыбышына өтүшү, ошондой эле орус тилиндеги [в] жумшак үнсүзүнүн айрым учурда түшүп айтылышы мүмкүн экендигин Н.Жапаров өз изилдөөсүндө белгилеп кеткен /6/.

Ошондой эле инлаутту кабалдагы [ь] «ичкертүү белгиси» кыргыз тили үчүн гана эмес жалпы түрк тилдерине мүнөздүү болбогондуктан, талдоого алынып жаткан топонимдин оозеки формасында колдонулбайт [ь] белгиси жаратылбайт, кандайдыр бир ашыкча фонетикалык жүк болуп саналат.

Азыркы кыргыз тили үчүн түшүнүксүз фонетикалык комплекстерден куралган топонимдердин катарына **Таварни (Тэвэрни)** деген жеркирет. Ал – Сүлүктү шаарынын чөлкөмүндө жайланышкан ири эл отурукташкан конуштун, кууш темир жол бекетинин аталышы.

Топонимдин азыркы абалы орус тилинен кабыл алынган товарная катыштык сын атоочунун кыргыз тилинин таасири менен адаптацияга учураган формасы болуп саналат. Топонимдин жаралыш тарыхы Сүлүктү шаарына темир жолдун келиши жана жүк түшүрүлүүчү станциянын курулушу менен байланышкан. Анткени аты аталган чөлкөмгө ар дайым поездден товарлар түшүрүлүп турган. Азыркы Лейлек району менен Сүлүктү шаарынын ортосундагы коммуникативдик байланыштан кабар берип турган.

Орус тилиндеги варианты анча өзгөрүлбөгөн топонимдер бар.

М: Сүлүктү шаарынын чөлкөмүндө жайгашканы ири эл отурукташкан конуштун аталышы - **Шахта**. Айтып кете турган өзгөчөлүк, Сүлүктү шаарынын чөлкөмүндө шахта сөзү негиз болгон бир канча топоним бар. Шахта апеллативинин жардамы менен уюшулган топонимдердин биринчи компоненти көбүн эсеиреттик сан атоочтордон турат. Анткени ар биржаңы шахта ачылган сайынан башка шахталардан айырмалоо максатында алардын иреттик саны өсүп олтурган, сан эсеби менен белгиленген. М., Биринчи шахта, Экинчи шахта//Экинчи, Алтынчы шахта//Алтынчы ж.б.

Адабияттар:

1. Мурзаев Э.М. Географическая ориентация у тюрко-монгольских народов//Топонимика СССР.- М., 1990.- С.3-11.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана - Б., Т.1.-1997.-559 с.
3. Мокрынин В., Плоских В. История Кыргызстана. - Бишкек: Кыргызстан, 1995.- 304 с.
4. Юдахин К.К. Из лаялякских материалов//Труды ин-та яз., лит.и истории, Ф.,1948. -Вып. 2. - С. 29-38.
5. Бахтурова А.В. Географические названия, связанные с именем В.И.Ленина//Ономастика Поволжья.2. Материалы 2 Повожскойконф. по ономастике.-Горький, 1971. – С. 104-107.
6. Джапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана: Дис. ... канд. филол. наук. – Б., 2006. – 150с.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.
